

ascuțit ˆ pentru a reda accentuarea cuvintelor. De asemenea, apare scrierea cu caturi, în care literele nu se înșirau numai orizontal, ci se așezau câteodată unele deasupra altora în două-patru caturi. Ligaturile apar și la noi încă din primele texte chirilice, cele mai artistice regăsindu-se în titlaturile domnilor și în monograme.

## ELEMENTE DE ISTORIA CĂRȚII ROMÂNEȘTI

Acest scurt istoric punctează realizările de seamă ale truditivilor cărții din spațiul românesc, corelate contextului istoric și diferențiate pe următoarele categorii: carte manuscrisă și carte tipărită, pentru secolele în care cele două coexistă.

### ÎNCEPUTURILE CĂRȚII MANUSCRISE

La fel ca în Bizanț și în apusul Europei, începuturile cărții manuscrise pe teritoriul românesc sunt strâns legate de activitatea monastică. Pe lângă bisericile și mănăstirile românești s-au copiat texte religioase încă din secolul al XII-lea.

Cel mai vechi manuscris copiat cu certitudine la noi și păstrat la Sibiu este un *Triod-Penticostar* în slavonă, redactat în Transilvania între secolele XII-XIII. Este urmat cronologic de un fragment de *Apostol* din Moldova, executat pe pergament și decorat grafic. Din secolul XIII s-au păstrat *Apostolul lui Ștefan*, scris în slavonă pe pergament, redactat parțial în Țara Românească, parțial în Moldova, și *Mineiul de la Neamț* (au supraviețuit doar două file de text slavon pe pergament, copiate în Țara Românească)<sup>11</sup>.

Din secolul XIV s-a păstrat *Vechiul Testament de la Râșnov*, redactat pe pergament și ornamentat grafic.

Sub influența bizantină, manuscrisele caligrafiate în această perioadă sunt bogat ornamentate, cu scris în negru și roșu (la inițiale, titluri), dar și aurit. Predomină motivele geometrice și cele vegetale, iar cele zoomorfe sunt rare. Uneori apar portrete sau scene religioase îngrijit realizate în stil bizantin.

Primul manuscris copiat la noi cu dată sigură<sup>12</sup> este *Tetraevanghelul* călugărului Nicodim de la Tismana, realizat în anii 1404-1405 pe pergament și ferecat în argint (Fig. 4).

Este lipsit de ilustrații, dar, prin caracterele fine și foarte frumoase, decorația primei litere, ornamentația florală îmbinată cu cea zoomorfă (păsări) de pe frontispicii, *Tetraevanghelul* prezintă o valoare aparte în arta grafică românească, Nicodim aparținând renumitei clase de caligrafi decoratori din Bizanț. Manuscrisul are un caracter somptuos, ceea ce îl deosebește de cărțile muntenești de mai târziu. Trecând la cele veșnice în 1406, călugărul Nicodim ne lasă o zestre de lucrări copiate, dar și o adevărată școală de caligrafi – ucenicii săi, Sofronie, Pimen și Silvan fiind continuatorii operei sale în Moldova, la Neamț<sup>13</sup>.



Fig. 4 Prima pagină din *Tetraevanghelul* călugărului Nicodim

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/29/Nicodim-Evangheliar.jpg/200px-Nicodim-Evangheliar.jpg>



Fig. 5 Pagină din *Tetraevanghelul* slavo-grec, 1429

TOMESCU, Mircea. *Istoria cărții românești...*

Grigore Țamblac, călugăr de origine bulgară, care va ajunge mitropolit al Kievului (1364-1426), a scris în Moldova *Pătımirea Sfântului și Slăvitului Mucenic Ioan cel Nou*, considerată prima operă originală a literaturii române în slavonă. Data probabilă ar fi 1402, anul aducerii moaștelor sfântului la Suceava.

Un veritabil centru caligrafic a funcționat la Neamț în prima jumătate a secolului al XV-lea sub influența personalității lui Gavriil Uric, copist, caligraf și miniaturist. Din cele 12 manuscrise păstrate de la el, unul singur este împodobit cu miniaturi, celebrul

*Tetraevangheliar slavo-grec* din 1429 (Fig. 5), ce are marginal traducerea în grecește a evangheliilor scrise în slavonă (se păstrează la Biblioteca Bodleiană din Oxford). Lucrarea a fost comandată de doamna Marina, soția lui Alexandru cel Bun, și, prin frumusețea miniaturilor, reprezintă o adevărată culme a artei manuscrise în Moldova. Plecând de la rafinamentul picturii bizantine, Gavriil Uric îmbogățește ilustrațiile cu cromatica locală plină de optimism, cu motive geometrice și vegetale. Spectaculoasa realizare din 1429 indică direcția în care va evolua miniatura românească, acest manuscris putând fi considerat etalon și sursă de inspirație pentru generațiile următoare de caligrafi și miniaturişti.

Secolele XV-XVI constituie o perioadă de înflorire a culturii și artei medievale românești, odată cu întărirea organizării administrative și consolidarea puterii centralizate, dar mai ales prin acțiunile iluștrilor domni Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare și Neagoe Basarab. Prin grija acestora se scriu și se copiază noi cărți, se întărește activitatea monastică și se intensifică cea de cancelarie. Ornamentația grupează motive geometrice, florale sau zoomorfe după o schemă „închisă”, adică fără a se repeta motivul. Dintre cărțile cunoscute ale



Fig. 6 *Tetraevangheliarul de la Humor*, 1473  
CORNEANU, E., p. 101 - fotografiat în Muzeul Mănăstirii Putna în 2009

acestei perioade menționăm: *Tetraevangheliarul de la Humor*, copiat de Nicodim în 1473, conținând și o pictură votivă cu portretul lui Ștefan (Fig. 6); *Cronica breviter scripto*, cronică a Moldovei, scrisă în germană în 1502; *Letopisețul de la Bistrița*, 1506; *Letopisețul de la Putna* din 1518, ce marchează începuturile istoriografiei românești originale; *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, păstrată, din păcate, doar în copii ulterioare. Din Țara Românească s-au mai păstrat două *tetraevangheliare*: unul degradat, găsit într-o grotă și aflat la Mănăstirea Bistrița olteană, despre care se știe, dintr-o reproducere târzie, că avea 25 de ilustrații, inclusiv portrete, altul găsit la Sucevița, dar aflat în prezent la British Museum, interesant prin dispunerea ilustrației direct în text, fără ancadramente.

La sfârșitul secolului XVI, lucrează în Muntenia și caligraful sârb Ioan de Cratovo, stabilit la Craiova, ale cărui cărți manuscrise se remarcă printr-o complicată ornamentație florală și medalioane polilobate în centrul frontispiciilor.

## PRIMII TIPOGRAFI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC (SECOLUL AL XVI-LEA)

Începutul secolului al XVI-lea și, odată cu el, al tiparului românesc generează concurența dintre cartea manuscrisă și cea tipărită, prima – ornamentată, ilustrată, luxoasă, scumpă, a doua – inspirându-și din cealaltă ornamentele frontispiciilor și letrinelor, limitate la roșu și negru, mai ieftină, mai accesibilă și cu mai largă difuzare.

### *Țara Românească*

Tipografia românească începe la jumătate de veac de la prima carte tipărită, la 25 de ani de la prima tipăritură slavonească și la doar 17 ani de la întâia tipărire cu alfabet chirilic. În 1507, ieromonahul Macarie din Muntenegru, școlit la Veneția de Aldus Manutius, se refugiază din calea turcilor la curtea lui Radu cel Mare, unde este sprijinit să-și repună în funcțiune tiparnița. În 1508 tipărește la Târgoviște prima carte de la noi – *Liturghierul*. Urmează un *Octoih* (1510) și un *Tetraevanghel* (1512), care vor impune un standard tehnic și un model grafic propriu tipăriturilor chirilice românești. Macarie prelucrează motivele manuscriselor românești (moldovenești), pe care le introduce în ornamentica tipăriturilor sale. Aspectul tiparului este îngrijit, cu negru și roșu, paginile sunt decorate cu inițiale, vignete și frontispicii care se dezvoltă după motive autohtone – împletituri de nuiele, frunze și flori de acant – și conțin stema țării (Fig. 7). Probabil că frământările politice externe, dar mai ales luptele interne pentru tron și dese schimbări de domnie opresc pentru trei decenii activitatea tipografică din Țara Românească.

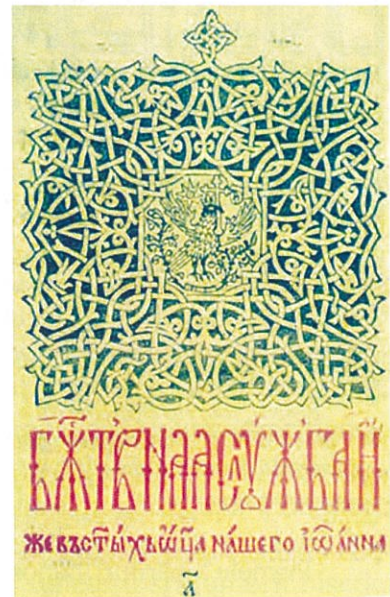


Fig. 7 Frontispiciu din  
Liturghierul de la 1508  
BIANU, Ion, HODOȘ, Nerva,  
SIMONESCU, Dan. *Bibliografia  
românească veche, 1508-1830. Vol. I*

Activitatea lui Macarie este continuată la Târgoviște tot de un transfug sârb, **Dimitrie**, fiul tipografului venețian Fjodor Liubavici, care începe tipărirea în 1545 cu un *Molitvenic*. Urmează *Apostolul* (1547) și *Evangheliarul* (1546-1551), tipărite în două tiraje, unul fiind comandat de domnul Moldovei Iliș Rareș și personalizat cu stema acestuia – este primul caz cunoscut la noi de comandă tipografică. Ca realizare tehnică și artistică, tipăriturile sale sunt mai modeste decât cele macariene, dar un mare merit al lui Liubavici este acela de a fi format meșteri tipografi români cum sunt Oprea și Petru, cel dintâi, la rândul său, fiind învățătorul lui Coresi în ale tiparului. Prima tipăritură coresiiană, *Octoihul* slavon (Brașov, 1557) îl menționează pe Oprea



Fig. 8 Patima Mântuitorului - gravură  
din Triodul Penticostar  
BIANU, Ion, HODOȘ, Nerva,  
SIMONESCU, Dan. *Bibliografia  
românească veche, 1508-1830. Vol. 1*

ca tipograf. Triodul-Penticostar, imprimat de Coresi la Târgoviște în 1558, este ultima tipăritură târgovișteană cunoscută a secolului al XVI-lea. Coresi impune definitiv gravura pe pagină întregă prin această tipăritură cu 12 ilustrații ce reprezintă momente din viața și patimile lui Iisus. De asemenea în această lucrare el compune prima suită unitară tematic din istoria gravurii românești (Fig. 8).

În a doua jumătate a secolului, în Țara Românească activează un singur tipograf și gravor, despre care ne-au parvenit puține date, ieromonahul Lavrentie. Se cunosc doar două titluri tipărite de el pe lângă Mănăstirea Plumbuita (Colentina, București): un *Tetraevanghel* din 1582, având și o ediție ulterioară, și o *Psaltire*.

## Transilvania

Primele tipărituri cunoscute din Transilvania<sup>15</sup> s-au realizat la Sibiu în 1525 de Lucas Trapoldner și Valentinus Corvinus, păstrându-se fragmente de foi volante cu conținut religios, scrise în latină și decorate cu mici xilografuri<sup>16</sup>. Tot la Sibiu se tipărește *Gramatica latină* a lui Thomas Gemmarius în 1529 și un tratat în germană despre ciumă al medicului Sebastian Pauschner, în 1530, tipograf fiind același Lucas Trapoldner.

Tot în tipografia de la Sibiu va tipări și Filip Moldoveanu (Philippus Maler/ Pictor, adică *zugrav, desenator, gravor*), ce se stabilește în 1521 la Sibiu ca translator și copist pentru limba română al Magistratului orașului. În contextul luteran al vremii, tipărește în 1544 prima carte în limba română, *Catehismul românesc*, din care, însă, nu s-au păstrat exemplare, dar a cărui existență este atestată documentar. În 1546 tipărește *Tetraevanghelul slav*, iar a treia carte păstrată de la el este *Tetraevanghelul slavo-român* (1551-1553), cea mai veche tipăritură românească cunoscută în prezent.

Umanistul de formație apuseană Johannes Honterus, bazându-se pe experiența de tipograf și gravor dobândită la Cracovia și Basel, înființează prima tipografie brașoveană și a doua din Transilvania și dezvoltă acest meșteșug, alături de arta xilogravurii, manifestându-se ca un editor deplin. Și datorită necesităților întreprinderii sale, de la care ne-au rămas circa 40 de titluri, la Brașov se ridică prima moară românească de hârtie, care începe să producă în 1546.

Pentru propagarea Reformei în rândul sașilor transilvăneni, Honterus înființează la Brașov o școală cu bibliotecă proprie, asigurând necesarul de carte didactică și bisericească prin intermediul tipografiei ce funcționa încă din anii 1533-1535. Mai întâi, tipărește o gramatică greacă la anul 1533, urmată de o gramatică latină și vestita *Rudimenta cosmographica*, apoi extrase din autori antici privind dialectica și retorica.

În 1539 avea să publice primul manual de drept tipărit pe teritoriul țării noastre, *Sentientiae ex libris Pandectarum juris civilis decerptae*, cuprinzând maxime din *Pandectele dreptului civil*, dar și *Extrase din Dialectica și Retorica lui Aristotel* și *Principiile dialecticii* tot de Aristotel, la care adaugă texte din Cicero și Quintilian și lucrarea lui Seneca privind virtuțile și moravurile, folosindu-se de ediția de la Basel din 1529 a lui Erasmus din Rotterdam. În 1542, Johannes Honterus editează în scop didactic un *Manual de filozofie* în limba greacă, cuprinzând texte din filozofii greci Cebes, Pinax și Epictet. Tot cu scop didactic se realizează și *Odae cum harmonis* (1548), prima tipăritură muzicală.

Dintre numeroasele cărți religioase și de propagandă luterană menționăm *Versuri pentru memorizarea Vechiului Testament* (1541), *Cântece bisericești* (1543), cartea de căpătâi a reformării sașilor *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinax* (Reforma bisericii brașovene și din toată Țara Bârsei), din 1547, un îndreptar pentru păstorii suflotești și slujitorii bisericii din Transilvania, *Dispozițiile bisericești pentru toți germanii din Transilvania* și, din 1548, *Micul Catehism* al lui Martin Luther, cartea fundamentală a bisericii luterane, cea mai veche ediție transilvană a Catehismului păstrată până în prezent.

După moartea lui Honterus (23 ianuarie 1549), Valentin Wagner este ales succesorul său și desfășoară în continuare o prestigioasă activitate editorială. Redactează și el o *Gramatică elină* în anul 1549 și mai multe extrase din autori clasici, pentru uz școlar.

Toate aceste tipărituri sunt prin extracție, inspirație, spirit și realizare materială opere occidentale cu menirea de a realiza conectarea spirituală a spațiului transilvan la actualitatea reformatoare europeană. Xilogravurile folosite atât pentru reproducerea de hărți și planuri ale bolții cerești, cât și pentru decorarea paginilor de titlu cu „poarta cărții” sunt de certă sorginte și calitate apuseană, cu opulente colonade renascentiste, chenare florale, cornuri ale abundenței, stilizări avimorfe, animale fantastice și amorași. Se remarcă în arta cărții honteriene prezența constantă a stemelor integrate ambianței renascentiste, după tipologii ce se vor impune și heraldicii orașului Brașov.

În golul lăsat de dispariția lui Honterus și apoi a discipolului său, Valentin Wagner, în 1557, cel care le continuă activitatea în climatul favorabil activității tipografice este diaconul Coresi din Târgoviște.

Momentul venirii sale la Brașov a fost prilej de dispute între cercetători, dar majoritatea susține că aceasta a avut loc în 1556. În acest an, tipograful, însoțit de meșterul său, logofătul Oprea, sosesc în cetatea transilvană și realizează până la 14 iunie 1557 tipărirea *Micului Octoih*. Apoi revine în capitala Țării Românești pentru a tipări în slavonă *Triodul Penticostar*, iar din 1559 se stabilește definitiv la Brașov, la 12 iunie începând editarea *Catehismului românesc*.

Mai mult de un sfert de veac activează aici diaconul Coresi, producând el însuși sau doar îndrumând o operă tipografică ce cunoaște 35 de titluri, 24 în slavonă și 11 în română, răspunzând în majoritatea cazurilor unor comenzi comercial-tipografice: din partea domnilor români – pentru cultul ortodox, din partea autorităților săsești ale Brașovului – pentru răspândirea Reformei, din partea autorităților transilvănene – pentru prozelitism calvin etc. Dintre tipăriturile sale menționăm, cronologic: *Întrebarea creștinească* (1559-1560), *Tetraevanghelul* în două ediții – română (1561-1562) și slavonă (1562), *Pravila* românească (1560-1562), *Apostolul* (1563), *Molitvenicul* în română (1567), *Psaltirea* și *Liturghierul* în română (1570), dar și *Slujebnicul* slavon. Perioada 1571-1577 continuă paralelismul între limbă slavonă universal acceptată și limba română necesar a se afirma și în biserică, două *Psaltiri* slave fiind urmate de una bilingvă, slavo-română. În 1581 realizează monumentală *Evanghelie cu învățătură* (Fig. 9), la traducerea căreia contribuie. Ultima dintre lucrările sale este *Tetraevanghelul slavon* din 1583. În afara Brașovului, tipărește și la Sebeș – Alba *Sbornicul* din 1580.

Diaconul Coresi le-a lăsat moștenire ucenicilor și colaboratorilor săi meșteșugul, precum și mentalitatea sa. Călin, Lorinț, Șerban (Coresi) devin meșteri tipografi și lucrează la Sebeș, Orăștie, Alba. În 1577, diacul Lorinț pune bazele unui atelier la Alba, unde imprimă în 1579 un *Tetraevanghel* slavon. Șerban Coresi și diacul Marien tipăresc *Palia* la Orăștie în 1582, prima traducere în română a începutului Vechiului Testament.

După toate probabilitățile, de formație și extracție răsăriteană, Diaconul Coresi nu a fost deloc străin de influențele renaștentiste la nivelul artei cărții și nici de tehnica apuseană a tiparului. Însă, dincolo de orice influențe, diaconul Coresi se manifestă ca un inovator: un meșter tipograf ce cunoaște ceea ce s-a realizat până la el și de ce este încă nevoie, stăpânește tehnica confecționării matrițelor, gravurii, turnării literelor, a tipăririi în două culori și este mereu gata să îmbine tradiția cu motivele europene cele mai recente atunci când își execută cărțile. Începând cu literele de rând și terminând cu gravurile, el se arată un creator priceput și în mare parte original.

El face și muncă de traducător alături de dascălii români din Șcheii Brașovului, dar, mai ales, contribuie la dezvoltarea limbii române literare unificând ortografia și limba surselor tipăriturilor sale<sup>17</sup>. Se dovedește un cărturar cu simțul limbii literare care a cizelat manuscrisele vechi, eliminând din limba tiparului său fonetismele arhaice (rotacismul) și lexicul dialectal, asigurând astfel o receptare unitară a textelor de către toți românii.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la Cluj activează Heltai Gáspár, tipograf, editor, patron de moară de hârtie și pastor. Oficina de la Cluj fusese fondată prin 1550 de Georg Hoffgreff, cu care Heltai se asociază și de la care o va prelua integral mai târziu; aceasta este socotită cea mai prolifică tipografie din Ungaria secolului al XVI-lea – 79 de titluri cunoscute azi, tipărite între 1550 și 1574. A publicat în maghiară și latină, în principal scrieri religioase, de referință fiind *Biblia*, tradusă și editată pe părți începând



Fig. 9 Evanghelia cu învățătură - poarta cărții

BIANU, Ion, HODOȘ, Nerva, SIMONESCU, Dan. *Bibliografia românească veche, 1508-1830. Vol. I*



cu 1550, fără a reuși finalizarea ei. Din 1571, urmare a cenzurii religioase impusă de prințul catolic Ștefan Báthory, se concentrează pe lucrări populare istorice (*Istoria împăratului Poncian* – 1572, *Cronica maghiarilor* -1575, *Cântece istorice* – 1574).

În 1574, la moartea lui Heltai, tipografia este preluată de văduva acestuia, care va tipări nu mai puțin de 47 de titluri până în 1582, în principal literatură cu caracter popular și moralizator, punând bazele unui gen foarte gustat de la începuturile literaturii maghiare – *históriás ének* (*istorii în versuri*) și constituind un model de politică editorială de succes<sup>18</sup>.

## CARTEA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

În tot spațiul românesc, secolul al XVII-lea este unul prolific din punct de vedere al răspândirii culturii scrise, limba și literatura română având cel mai mare câștig. Prin cărțile populare traduse și cronicile manuscrise, pe de o parte, și prin tipăriturile religioase, pe de alta, limba română începe să se impună în fața slavonei, progresând în direcția înlocuirii acesteia ca limbă a cultului și a culturii. Sub oblăduirea unor domni luminați precum Vasile Lupu, Ieremia Movilă, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino, activitatea din scriptoriile mănăstirilor, din cancelariile domnești și din tipografii se amplifică, răspunzând cererii unor cercuri tot mai largi de știutori de carte. Tot mai mulți boieri își trimit fiii la studii în străinătate, unde învață latină și greacă și primesc o educație clasică. Se înființează primele școli în Moldova și Țara Românească, se amplifică activitatea școlii românești din Șcheii Brașovului, iar, la Făgăraș, văduva lui Gh. Rákóczi I deschide în 1657 o școală în limba română unde se promovau preceptele calvine. Domnitorii încurajează activitatea istoriografică.

### *Cartea manuscrisă*

La cumpăna dintre secolele XVI-XVII, mitropolitul cărturar Anastasie Crimca creează la Dragomirna (Moldova) cel mai important centru de copiiști al vremii, care, prin arta lucrărilor și stilul specific, va deveni o adevărată școală de caligrafie și miniatură. Alături de ornamentele geometrice, de chenarele și literele împletite, apar motive fitomorfe fin stilizate, scene cu numeroase personaje, elemente arhitecturale tipic moldovenești, dar și portretul lui Crimca și cele ale părinților săi, caz unic în miniatura românească.



Fig. 10 Tetraevangheliarul de la 1609

Răstignirea, respectiv Înmulțirea pâinilor și Sf. Petru pe mare

CORNEANU, E. – fotografii realizate la Mănăstirea Dragomirna

Coloritul este viu, în tonuri de roșu, verde, albastru, aidoma picturii exterioare a mănăstirilor din Moldova (Fig. 10).

La Dragomirna s-au păstrat doar cinci manuscrise slavone miniate: două *Tetraevangheliare* (1609), două *Liturghiere* (1610) și o *Psaltire* (1616).

Din aceeași vreme s-au păstrat și alte manuscrise moldovenești cu miniaturi, dar în limba greacă: *Evangheliarul* din 1605 trimis la mănăstirea Cutlumus de Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă; *Evangheliarul* din 1633 al ieromonahului Porfirie; *Tetraevanghelul* caligrafului și miniaturistului Ivanco de la Rădăuți.

Manuscrisele realizate în Țara Românească în vremea lui Matei Basarab conțin miniaturi cu aur, argint și mult roșu, dar nu ating rafinamentul celor de la Dragomirna. În anii 1640 și 1643 se caligrafiază mai multe *Evangheliare* pentru ctitoriile domnești, unele conținând și portretele lui Matei Basarab și ale doamnei Elena.

În Transilvania, manuscrisele românești au ca trăsătură ornamentația predominant formată din cercuri și fire împletite și culorile mai terne, sobre, mai ales roșu și negru.

Prin munca a numeroși copişti independenți, pe parcursul secolului se răspândesc manuscrisele în română cu caracter laic (cărți populare, cronici), precum și textele apocrife, viețile sfinților, dar și copii ale tipăriturilor (mai ales *Cazania lui Varlaam*). Romanele populare *Varlaam și Ioasaf* (tradus din slavă în 1649 de Udriște Năsturel) și *Alexandria* circulă în numeroase copii, alături de *Cronograful* călugărului Mihail Moxa și letopisețele moldovenești și muntenești. Se pun bazele istoriografiei românești vechi. În Moldova, Grigore Ureche, continuat de Miron Costin, realizează *Letopisețul Țării Moldovei*, iar Miron Costin statornicește corect descălecatul dintâi al țării, colonizarea

romană, în *De neamul Moldovenilor*. Prin poemul filozofic *Viața lumii*, Miron Costin intră în istoria literaturii române ca primul poet cult. În Țara Românească se scriu numeroase cronică, majoritatea anonime: *Cronica anonimă a domniei lui Matei Basarab*, *Letopisețul Bălenilor*, *Letopisețul Cantacuzinesc*, *Anonimul brâncovenesc*, *Istoria Țării Românești* a stolnicului Cantacuzino, *Viața lui Constantin Brâncoveanu* de Radu Greceanu, *Cronica lui Nicolae Mavrocordat* de Radu Popescu. Istoriografia transilvăneană în română este mai săracă, dar se pot cita *Cronica* lui Gh. Brancovici și cele două *Istorii ale bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului* scrise de preoții Vasile și Radu Tempea II.

### Cartea tipărită

Secolul al XVII-lea nu mai este unul al monopolului tipăririi de carte bisericească, ci apar și tipărituri ce au conținut laic. Acest fapt lărgeste sfera ideatică, promovează creațiile literare și creează premisele receptării unor valori ale culturii universale. Într-o condiționare reciprocă, rândurile doritorilor de carte se îndesesc și se diversifică, iar cererea crește proporțional. Desigur, predominantă rămâne cartea bisericească, dar, dacă secolul al XVI-lea cunoscuse doar tipărirea textelor sacre, ale dogmei, în cel următor activitatea de tipărire se îmbogățește cu texte cu caracter militant, dispute de ordin teologic sau confesional.

Un conținut nou este însoțit de o prezentare pe măsură, astfel că arta cărții impune prin varietate în domeniul garniturilor de litere, al motivelor ornamentale (importurile sunt mai ușor acceptate) sau al lucrărilor de xilogravură.

Privind lucrurile cantitativ, observăm că, în secolul al XVII-lea, peste 60% din producția de carte este în limba română, față de 20% în secolul al XVI-lea, deci ponderea limbii marelor legată de cerințele de difuzare mai largă își face simțită influența. Și răspândirea teritorială a tiparnițelor este cu totul alta. Doar Țara Românească și Transilvania au privilegiul unor tiparnițe în secolul al XVI-lea, pe când mijlocul secolului următor impune editarea cărților și în Moldova, un important centru al tiparului românesc fiind, acum, Iașiul. Transilvania este depășită și în privința ponderii de carte tipărită în limba română, deși, în secolul anterior, deținea peste 80% din întreaga producție.

Ca o noutate, cărțile românești încep să se imprime și peste granițe, la Uniev, Roma, Bratislava, în timp ce alte națiuni tipăresc la noi (grecii, bulgarii, aflați sub stăpânire otomană). De la români meșteșugul tiparului este împrumutat și în alte zone, Antim Ivireanul ducându-l, de exemplu, în Caucaz.

## Tiparul în Țara Românească

După circa patru decenii de lipsă a activității tipografice în spațiul românesc, condițiile politico-economice redevin prielnice în vremea lui Matei Basarab și prima carte tipărită în Țara Românească este *Molitvenicul* din 1635 de la Câmpulung. Din 1637 funcționează o tipografie și la Govora, unde se realizează, între altele, cunoscuta *Pravilă* din 1640 – prima lucrare de drept canonic a secolului și prima tipăritură de la noi pe care e trecut prețul – și *Evanghelia cu învățătură* din 1642. Tipografia va fi mutată în 1644 la Mănăstirea Dealu, apoi la Târgoviște. Aici apare în 1652 *Îndreptarea Legii*, ce conține atât norme canonice, cât și laice. Pentru a satisface nevoia crescută de hârtie, Matei Basarab înființează prin 1640 și o moară de hârtie pe lângă Călimănești. După epoca sa, tiparul muntenesc cunoaște o oarecare stagnare, dar în partea a doua a secolului se înființează tipografii la București (*Cheia înțelesului* – 1678), Buzău (*Pravoslavnică mărturisire* – 1691, *Mineiele* – 1698, *Triodul* și *Octoihul* – 1700), Snagov (*Orânduiala slujbei Sf. Constantin și Elena* – 1696, *Evangheliar* – 1697). Prin cărțile de cult tipărite la București în română (*Liturghierul*, *Evangheliarul*, *Apostolul*) se fac pași importanți în promovarea limbii române în biserică, culminând cu tipărirea în 1688 a *Bibliei* tradusă de Radu și Șerban Greceanu și lucrată de episcopul-tipograf Mitrofan, adevărată capodoperă a tiparului românesc al vremii. Constantin Brâncoveanu va da un nou suflu tiparului din Țara Românească prin aducerea în țară a cărturarului Antim Ivireanul, ce va tipări cu mare măiestrie la Snagov, Râmnic, Târgoviște, București.

## Tiparul în Transilvania

În Transilvania, tipărirea de cărți se reia în 1640, odată cu imprimarea obscură a *Catehismului calvinesc*, undeva lângă Alba Iulia, urmat însă în 1641 de o carte de mare importanță, *Evanghelia cu învățătură*, reluare a celei coresiene din 1581. Înființarea tipografiei românești la Alba se datorează bunelor relații între mitropolitul Transilvaniei și cel al Țării Românești. Acesta îl va trimite pe popa Dobre să instaleze tipografia donată de Matei Basarab, într-un demers al ortodoxiei de a combate propaganda calvină. Tipografia va funcționa, cu o pauză, până în 1702, una dintre marile reușite fiind tipărirea *Noului Testament* în 1648, prima traducere integrală în limba română a Noului

Testament. Lucrarea este finanțată de principele Gh. Rákóczi I și îngrijită de mitropolitul Simion Ștefan și constituie o realizare lingvistică și literară notabilă atât pentru unitatea limbii române, cât și pentru arta tipografică. Este și prima tipăritură românească ce include o erată.

În 1683, la Sebeș-Alba se tipărește *Sicriul de aur*, prima carte de omiletică funebră originală, iar în 1699 Mihai Iștvanovici, ucenic al lui Antim Ivireanul, trimis de Constantin Brâncoveanu, tipărește la Alba Iulia *Bucoavna*, primul abecedar pentru deprinderea scrisului în română și *Chiriadromionul*, carte cu conținut omiletic, liturgic și hagiografic.

### Tiparul în Moldova

Sub domnia lungă și relativ liniștită a lui Vasile Lupu și la îndemnul luminatului mitropolit Varlaam se introduce pentru întâia dată tiparul în Moldova, prima realizare fiind *Cartea românească de învățătură* din 1643, mai cunoscută sub numele de *Cazania lui Varlaam*, o colecție de predici, care a devenit cea mai răspândită carte veche românească. Este un model de curată limbă românească în grai popular, într-o artă grafică de excepție, cu numeroase letrine, vignete, frontispicii și gravuri, unele săpate anume pentru această carte de gravorul Ilia: Cuvioasa Paraschiva (Fig. 11), Sf. Ioan cel Nou de la Suceava.

Trei ani mai târziu, în 1646, apare o carte laică de anvergură, *Carte românească de învățătură (Pravila mare sau Pravila lui Vasile Lupu)*, unul dintre primele coduri de legi din Europa într-o limbă națională<sup>19</sup>.

Criza politico-economică ce urmează morții lui Vasile Lupu duce la întreruperea tipăririi de carte în Moldova până în 1679. În aceste condiții, mitropolitul Dosoftei tipărește două cărți în Polonia, la Uniev, cea din 1673 fiind *Psaltirea în versuri*, prima operă poetică de anvergură a literaturii noastre, ce stă la temelia limbajului poetic românesc. Nicolae Milescu, aflat la Moscova, intervine pe lângă patriarhul Rusiei, care va trimite o tiparniță nouă la



Fig. 11 Cuvioasa Paraschiva, gravată de Ilia pentru *Cazania* lui Varlaam  
BLANU, Ion, HODOȘ, Nerva,  
SIMONESCU, Dan. *Bibliografia românească veche, 1508-1830. Vol. 1*

Iași, împlinind dorința mai veche a lui Dosoftei și dându-i șansa să continue opera lui Varlaam de impunere a limbii române în biserică. Dosoftei traduce din slavonă și tipărește cărțile necesare cultului: *Liturghia* (1679), *Psaltirea* (1680), *Molitvenicul* (1681), *Parimiile* (1683), dar și *Viața și petrecerea svinților* (1682-1686), în patru volume, fiind și prima carte românească în volume.

## CARTEA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În plan social-politic, acest veac este mai degrabă neprielnic afirmării culturii românești, în condițiile stăpânirii fanariote în Țara Românească și Moldova și anexării Transilvaniei la Imperiul Habsburgic. Totuși, limba română este tot mai prezentă în cultură și în biserică, se înmulțesc școlile, există cerere mai mare de carte școlară, științifică, de recreere, ceea ce impulsionează diversificarea activității tipografiilor, care editează traduceri, dar și tot mai multe scrieri originale iluministe.

Producțiile tiparului și ale copiștilor populează tot mai multe biblioteci de pe lângă școli și biserici, crește numărul bibliotecilor personale ale familiilor înstărite, iar în Transilvania, la trecerea către secolul al XIX-lea, celebre colecții particulare se deschid publicului: Batthyáneum, la Alba Iulia, Teleki, la Târgu Mureș, Brukenthal, la Sibiu.

### *Cartea manuscrisă*

Chiar dacă tiparul este deja bine răspândit în spațiul românesc, secolul al XVIII-lea nu este sărac în manuscrise. Dimpotrivă, din această perioadă s-au păstrat cele mai multe cărți manuscrise, atât pentru că au fost mai apropiate de noi în timp, cât mai ales, pentru că au fost copiate în număr foarte mare. Conținutul lor se diversifică cu precădere în zona cărților populare, a istoriilor, cronicilor, scrierilor astrologice sau a celor cu caracter moralizator. Se dezvoltă gustul pentru aceste lecturi, de unde și înmulțirea copiștilor itineranți și a celor ce lucrau la comandă.

Gustul pentru romanele populare stârnit de *Varlaam și Ioasaf* și *Alexandria* în secolul anterior se intensifică și încep să circule *Esopia* (viața și pildele lui Esop), *Halima* (poveștile celor o mie și una de nopți), *Istoria lui Erotocrit* (eroul grec ce-și depășește prin vitejie condiția umilă și obține mâna fiicei de împărat), *Archirie și Anadan* (roman de pilde, satire și înțelepciune populară cu vechi

origini asi-ro-babiloniene), *Istoria poamelor* (culegere de fabule și satire având ca eroi fructele și legumele). Alături de acestea sunt căutate cosmografiile, scrierile geografice, traduceri din literatura europeană, în special din franceză.

La fel de populare sunt cronicile și istoriile autohtone sau ale altor popoare, în proză sau versificate (despre Brâncoveni, despre mazilirea sau uciderea altor domni, despre Petru cel Mare al Rusiei sau asediul Vienei de către turci etc.). Letopisețele cronicarilor moldoveni și munteni circulă intens, ajungând și până la noi zeci de copii. Este epoca lui Ion Neculce, care continuă *Letopisețul Țării Moldovei* de la Dabija Vodă (1661) la Constantin Mavrocordat (1743) și scrie popularele legende din *O samă de cuvinte*.

Devenind un produs preponderent popular, cărțile manuscrise ale acestei perioade sunt mai modest ilustrate și ornate. Acolo unde ilustrația apare, ea este cel mai adesea copia sau imitația celei din cartea tipărită ce a servit ca sursă copistului. Totuși, sunt și manuscrise cu ilustrație originală de inspirație locală, artistic realizată, cum este *Istoria lui Erotocrit* din 1787 scrisă la București de logofătul Ioniță și având 132 de ilustrații policrome realizate de logofătul Petrache.

### *Cartea tipărită*

În toate provinciile românești apar centre tipografice noi, iar București devine cel mai prolific centru, cu patru-cinci tipografii ce funcționează simultan. La fel ca în cazul cărții manuscrise, conținutul se diversifică mai ales în zona laică (romane populare, traduceri, manuale școlare, cărți științifice), tirajele cresc și se dezvoltă distribuția prin librari specializați. Totuși, majoritatea tipografiilor continuă să existe pe lângă mănăstiri, mitropolii, episcopii. Sub aspectul artei cărții, noutățile sunt puține: chenarul, letrinele și frontispiciile sunt mai uzitate în tipăriturile acestui veac, dar cel mai adesea tipografiile apelează la clișee gravate mai vechi sau copii ale acestora, fiind puține cele originale. În cărțile religioase se respectă dispunerea ilustrației din edițiile anterioare, iar cărțile laice sunt puțin ornamentate.

În Țara Românească funcționează pentru scurtă vreme (1705-1707) o nouă tipografie la Râmnic înființată de Antim Ivireanul, mutată apoi la Târgoviște. Din 1724, prin strădania episcopului Damaschin se reia la Râmnic (Vâlcea) activitatea tipografică, ce va continua fără sincope timp de peste un secol. Se tipăresc circa 150 de titluri în română, slavonă și greacă. Apar ediții noi ale cărților necesare cultului ortodox (*Antologhion, Liturghier, Molitvenic, Triod* etc.), de remarcat fiind prefetele elaborate de episcopii locului Chesarie, apoi Filaret, cu conținut educativ, moralizator, uneori adevărate lecții de istorie

bine documentate. O premieră a tipografiei din Râmnic este tipărirea integrală a *Mineielor* în limba română, după ce ediția de la Buzău avusese doar o traducere parțială. Tot la Râmnic se imprimă și primul manifest politic românesc, *Trâmbița românească* (1769), ce cheamă la lupta antiotomană. Pentru școlile din Banat și Oltenia se tipăresc manuale școlare la comanda autorităților austriece, între care gramatica lui Ienăchiță Văcărescu – *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduinelor gramaticii românești* (1787).

La Buzău, activitatea intensă începută de Mitrofan este continuată de episcopul Damaschin, după care scade treptat spre sfârșitul secolului.

În București funcționează tiparnițe pe lângă mănăstirile Sf. Sava, Colțea, a Tuturor Sfinților (Antim), la Mitropolie, tipărindu-se în ediții repetate cărțile de cult ortodox, dar și multă carte de cult în greacă.

În Moldova, cel mai activ centru al tiparului rămâne Iași, unde funcționează tipografia mitropoliei, având și secție grecească și caractere arabe, dar și tiparnița privată a lui Duca Sotirioviți, începând cu 1743, care se concentrează pe cărți de cult. Din 1778 și Mihail Strilbițki, preot, tipograf, gravor de origine polonă, ce lucrase la tipografia mitropoliei, își înființează propria tipografie. Va tipări cărți pentru un public larg: romane populare, calendare, manuale, dicționare. Manualele și beletristica occidentală, franceză, pătrund cel mai adesea prin intermediul traducerilor după ediții grecești. Strilbițki va tipări câteva cărți și dincolo de Nistru la Dubăsari (1794) și Movilău (1796).

Pentru scurt timp, în Moldova funcționează un nou centru tipografic la Rădăuți (1744-1746) unde se tipăresc cinci cărți de cult, între care *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*, prima liturghie românească editată pe pământ moldav. Cartea de aici a fost difuzată și în zona Maramureșului, venind în sprijinul preoților ortodocși de acolo. La desființarea, din motive necunoscute, a tiparniței în 1746, materialul tipografic a fost folosit la reorganizarea tipografiei mitropolitane din Iași.

Transilvania este lipsită în prima parte a secolului al XVIII-lea de tipar în limba română, singura excepție fiind *Calendarul* lui Petcu Șoanu de la Brașov în 1733, primul calendar românesc tipărit, dar a cărui multiplicare se face rudimentar, fără presă.

Martin Hochmeister, tipograf și librar sibian, începe în 1781 tipărirea de cărți laice în chirilică, trecând mai apoi sub patronajul fraților Petru și Ioan Barth, abili comercianți. Această tipografie va obține de la autoritățile habsburgice privilegiul de a tipări manuale școlare în română și, ca atare, cărțile de la Sibiu vor cunoaște o largă difuzare. Pentru a satisface diversele comenzi, tipografia fraților Barth tipărește mai cu seamă cărți populare, calendare, cărți de popularizare științifică, gramatici românești.



Cel mai important centru românesc al tiparului transilvănean este Blajul, unde autoritățile permit înființarea în 1747 a unei tipografii unite (pentru promovarea Bisericii Unite cu Roma). Cum în tipografie lucrează meșteri din Țările Române, cărțile vor fi identice cu cele de Râmnic, fără elementele specific catolice. Acest fapt va stârni nemulțumirile autorităților, fără însă a reuși să câștige încrederea ortodocșilor, cărțile de cult de la Blaj fiind adesea refuzate de aceștia. Pentru a putea fi comercializate, unora dintre acestea le-a fost falsificată pagina de titlu, astfel încât să indice Râmnicul ca loc de tipărire: *Antologhionul* din 1780, *Apostolul* din 1784, *Octoihul* din 1788. Cea mai mare realizare a tipografiei de la Blaj este *Biblia* din 1795, comparabilă prin monumentalitate și arta cărții cu *Biblia de la București*. Pentru nevoile școlilor din Blaj și împrejurimi se publică manuale școlare, bucoavne, aritmetici, dar și primul manual de latină pentru români, alcătuit de Gh. Șincai în 1783.

La sfârșitul secolului începe tipărirea de carte românească la Viena și apoi la Buda, în tipografii gândite de autoritățile austriece să funcționeze pentru limbile popoarelor imperiului, pe care sperau să le controleze mai ușor. Totuși, limba română și cărturarii Școlii Ardelene beneficiază de această situație, tipărindu-se lucrări de mare interes pentru românii ardeleni precum *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (1780) a lui Samuil Micu și Gh. Șincai, *Gramatica* lui Văcărescu (1787), prima carte românească de *Fabule* a lui N. Oțălea (1785).

### CARTEA ROMÂNEASCĂ „VECHE” ȘI „MODERNĂ” ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Secolul al XIX-lea face trecerea de la cartea veche, a cărei limită a fost fixată convențional la anul 1830, la cartea românească modernă. Cum linia de demarcație între vechi și modern e greu de trasat și de justificat, este mai util de știut că acest veac este unul al diversificării și multiplicării mijloacelor de producere a cărții: apar tot mai multe tipografii laice, particulare și de stat, se introduc presele tipografice metalice, mașinile cu cilindru, apar atelierele litografice, factori ce facilitează creșterea tirajelor (până la 3.000-4.000 de exemplare); pentru a răspunde cererii crescute se înființează primele fabrici de hârtie. Monopolul bisericii asupra tiparului sfârșește, iar tipăriturile sunt cel mai adesea dedicate unui public larg, dornic de lectură: numeroase traduceri din literatura franceză (Dumas, Hugo, Voltaire, Lamartine), scrieri originale ale autorilor români (Grigore Alexandrescu, Cezar Bolliac, D.

Bolintineanu), manuale școlare, cărți de popularizare a științei, scrieri istorice. Treptat tipografiile devin case editoriale și odată cu ele se dezvoltă rețeaua de difuzare. Istoria cărții secolului al XIX-lea devine tot mai mult istoria tipografiilor, editurilor și a presei. Se lansează serii și colecții. Până nu demult un odor bisericesc, cartea devine un bun cultural de consum și obiect al intereselor comerciale (se obțin privilegii, se negociază exclusivități, atelierelor tipografice se vând de la un tipograf/editor la altul). Cea mai semnificativă schimbare în tipologia tipăriturilor este apariția ziarelor și a periodicelor, ce impun creșterea ritmului de lucru, fluxuri de producție și aprovizionare – cu alte cuvinte, industrializarea procesului de imprimare. Pe parcursul acestui secol, cartea manuscrisă devine tot mai rară și dispare, împreună cu meseria de copist, după ce coexistase cu lucrările tipărite timp de aproape 400 de ani.

Evenimentele istorice însemnate (Revoluția lui Tudor Vladimirescu, Revoluția de la 1848, Unirea Principatelor, câștigarea independenței, proclamarea regatului) sunt dublate de mișcări culturale: unificarea deplină și modernizarea limbii, dezvoltarea literaturii și publicisticii, înființarea de școli superioare, de societăți și instituții culturale, fondarea marilor biblioteci, iar cartea este mereu în mijlocul acestor prefaceri și evoluții.

În Țara Românească, centrele tipografice bisericesti de la București sau Râmnic își continuă producția de carte religioasă, iar în 1817 se înființează și prima tipografie laică prin privilegiul domnesc acordat de Ioan Caragea doctorului Constantin Caracaș și asociaților săi. Fiindu-i asigurat monopolul tipăriturilor laice timp de 20 de ani, tipografia amplasată în București se dotează cu garnituri chirilice și grecești, meșteri tipografi și gravori de la Neamț și publică literatură autohtonă și traduceri, cărți științifice, culegeri de legi: *Legiuirea lui Caragea* (1818), *Poezii* de Barbu Mumuleanu în două volume (1820, 1825), *Proclamația lui Tudor Vladimirescu* (1821), *Logica* (1826), *Prescurtare de istorie universală* (1827), *Poezii deosebite sau cântece de lume* de Anton Pann (1831). I. H. Rădulescu cumpără în 1830 tipografia de la dr. Caracaș dimpreună cu privilegiul, o reutilizează și publică traduceri și prelucrări din literatura franceză și britanică, precum și autori români, în total, aproape 200 de titluri. În această tipografie se tipăresc și primele periodice din Țara Românească<sup>22</sup>, *Curierul românesc* (începând cu 1829) și suplimentul literar *Curierul de ambe sexe* (din 1838). Exilul de zece ani al lui Heliade Rădulescu, urmare a Revoluției de la 1848, duce la întreruperea activității tipografice, iar din 1865 tipografia va fi preluată de Ministerul de război.

În 1839 Eforia Școalelor înființează prima tipografie laică de stat la Colegiul „Sf. Sava”, unde se va tipări și *Magazin istoric pentru Dacia* (1845). În anul 1863 se contopește cu Tipografia statului (fosta tipografie a

Mitropoliei), devenind Imprimeria statului, ce va tipări publicațiile oficiale și administrative, dar și manuale școlare. Tipografia cu activitate mai restrânsă sunt cele deținute de Anton Pann și C. A. Rosetti.

În a doua jumătate a secolului, librarul Ioan V. Socec își dezvoltă o casă editorială dotată cu tipografie performantă în care va publica numeroase manuale școlare și opere ale scriitorilor români din epoca marilor clasici, între care edițiile bibliofile ale *Poesiilor* lui Eminescu începând cu 1884. Preia comenzi consistente de la Academia Română, cum ar fi culegerea de *Documente privind istoria românilor* a lui Eudoxiu Hurmuzaki sau *Bibliografia Românească Veche*.

Anul 1895 marchează nașterea celei mai longevive și populare colecții de carte românească, *Biblioteca pentru toți*, inițiată de librarul și editorul Carol Müller și preluată din 1899 de Leon Alcalay.

Editura de stat Casa Școalelor, înființată în 1895, excelează în colecții cu mare priză la public: *Biblioteca populară*, *Biblioteca literară*, *Biblioteca rurală*, *Biblioteca pedagogică*, *Biblioteca istorică* etc.

Activitatea tipografică în Moldova secolului al XIX-lea este marcată de înființarea, între anii 1800 și 1807, a tipografiei de la Mănăstirea Neamț, ce va funcționa neîntrerupt până în anul 1883. Prin grija editorială a mitropolitului Veniamin Costachi încep să apară primele cărți: *Viețile sfinților* (1807) și *Rânduiala de cum se cuvine a citi cei doisprezece psalmi* (1808). Inițial, se folosește o tiparniță și clișee de ornamente vechi primite de la Mihail Strilbițki sau datând chiar din secolul precedent, moștenite probabil de la Ioanichie Bakov. Cu timpul, utilajele se înnoiesc și productivitatea crește, astfel încât, până în 1883, se tipăresc circa 130 de titluri în tiraje de mii de exemplare, ce vor fi bine primite în toate teritoriile locuite de români. Sunt cărți pentru serviciul religios sau pentru luminarea enoriașilor, dar și laice, manuale școlare și istorii. Se remarcă monumentală *Evanghelie* din 1821, cu un tipar elegant și lipsit de greșeli, realizată pe o hârtie de bună calitate și împodobită cu gravuri, frontispicii, vignete, letrine atent lucrate. De asemenea, se tipărește în 1825 traducerea lucrării *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir, sub titlul *Scrisoarea Moldovei*.

Omologul lui Heliade Rădulescu în Moldova, Gh. Asachi, obține, prin privilegiu domnesc, dreptul exclusiv de tipografie privată pentru perioada 1830-1845. În doi ani reușește să înființeze la Iași o tipografie și o litografie modern utilizate, sub numele de *Institutul Albina Românească*. Lor le adaugă și prima fabrică modernă de hârtie din Moldova, pe care o înființează lângă Piatra Neamț. Asachi va tipări cu precădere cărți pentru marele public: literatură originală și traduceri, manuale școlare, lucrări cu caracter științific,

inclusiv operele proprii. Este un redactor prolific, ce inițiază presa românească în Moldova prin publicațiile periodice *Albina Românească* (cu suplimentul literar *Alăuta Românească*), *Foaia sătească*, *Icoana lumii*.

Monopolul lui Asachi îi forțează pe alți literați, în frunte cu M. Kogălniceanu, să închirieze tipografia mitropoliei ieșene pentru a-și tipări lucrările sub sigla editorială *La Cantora Daciei Literare*. Astfel apar *Poeziile* lui Gr. Alexandrescu, *Fabulele* lui Donici, *Baladele* lui Hugo, traduse de C. Negruzzi, mai multe ediții ale *Almanahului pentru învățătură și petrecere* (1843, 1844, 1845). Din 1846 Gh. Asachi cumpără și această întreprindere.

În 1877 se înființează la Iași editura fraților Șaraga, cunoscuți librari, ce debutează cu manuale școlare, dar își asumă din 1893 sarcina de a-i publica pe marii clasici în *Colecțiunea Șaraga*: Eminescu, Caragiale, Creangă, apoi pe N. Iorga, A. D. Xenopol etc.

După 1775, prin alipirea teritoriului Bucovinei la Imperiul Habsburgic, necesitățile de multiplicare a documentelor administrative și a cărților necesare populației românești favorizează aprobarea înființării unei tipografii la Cernăuți. Petru Ekhardt obține în 1799 un privilegiu de a tipări pentru nevoile administrației, dar primele tipăriri păstrate datează abia din 1804. Până în 1830 se vor tipări cărți școlare, religioase, de popularizare științifică, acte și documente administrative, păstrându-se până în zilele noastre 21 de titluri. Aceste cărți au avut un rol foarte important în asigurarea cu carte a populației românești și afirmarea constantă a culturii și identității românilor bucovineni. În ultimele decenii ale secolului se înființează și alte tipografii în Bucovina, ajungându-se la cinci instituții grafice în Cernăuți, private și bisericești.

În mod similar, după anexarea Basarabiei la Rusia în 1812, clerul românesc condus de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni militează pentru organizarea unei tipografii la Chișinău, reușind în 1815 să tipărească prima carte necesară oficerii în biserică, *Liturghia*, urmată de *Molitvenic* (1815), *Catihisis* (1816), *Ceaslov* (1817), *Psaltire* (1818). În 1819 se tipărește și *Biblia*, ce va cunoaște o largă circulație și va sprijini păstrarea nealterată a limbii române în condițiile opresiunilor țariste. Tirajele destul de consistente (1.000-1.500 de exemplare) vor contribui la salvagardarea limbii române în plin proces de rusificare. În paralel, se tipăresc cărți și broșuri de educație laică și religioasă, bucoavne, gramatici, dicționare, table matematice. La fel ca tipografia de la Cernăuți, cea de la Chișinău își va întrerupe activitatea în 1883, într-o perioadă când se încerca eliminarea limbii române din bisericile ortodoxe ale imperiului țarist.

Transilvania secolului al XIX-lea își tipărește cărțile mai întâi la Buda și Viena, apoi la Brașov, Sibiu și Blaj. La începutul secolului, reprezentanții

Școlii ardelenne continuă să publice în capitalele imperiului cărți ce rămân la loc de cinste în istoria culturii românești, cum ar fi: *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor pe scurt* de Samuil Micu (Buda, 1806), *Hronica românilor și a mai multor neamuri* de Gh. Șincai (Buda, 1808), *Istoria pentru începuturile românilor în Dachia* de Petru Maior (Buda, 1812). Alături de acestea apar și manuale școlare, cărți de agronomie, economie, drept etc.

În 1805 se înființează la Brașov tipografia fraților negustori Constantin și Ioan Boghici, ce editează cărți bisericești și cărți populare până în 1834, când întreprinderea este cumpărată de Johann Gött, care edita ziare germane încă din 1832. Gött va publica și primele foi și ziare românești la Brașov: *Foaia duminicii* (1837), *Foaia literară* (1838) și va tipări *Gazeta de Transilvania* începând cu 1838. George Barițiu și Aurel Mureșanu fondează o nouă tipografie românească în 1851, unde continuă tipărirea *Gazetei de Transilvania* și a *Calendarelor* prin care se popularizează cultura de limbă română. Din 1880, sub patronajul lui Nicolae I. Ciurcu, funcționează la Brașov o adevărată casă editorială, cu tipografie modernă și librărie, ce va publica literatură românească în șase colecții: scriitori români, scriitori străini, povestiri istorice, povestiri pentru copii, teatru, folclor<sup>23</sup>.

La Sibiu, în 1833, tipografia lui Barth este preluată de George Closius, apoi de W. Kraftt din 1887, reprezentanții ASTREI tipărind aici cărți populare, literatură, istorie. Mitropolitul Andrei Șaguna se îngrijește, începând cu 1850, de organizarea unei tipografii arhidiecezane, ce va tipări în 1853 primul număr din *Telegraful român*.

La începutul secolului, la Blaj se continuă tipărirea de carte bisericească frumos ilustrată cu xilogravuri. După 1850, conducătorul tipografiei este Timotei Cipariu, care publică studii de istorie și filologie românească, precum *Limba română după dialecte și monumente vechi* (1854), *Archivu pentru istorie și filologie* (1867-1872).

## **„CARTEA PENTRU TOȚI” – PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XX-LEA**

Secolul al XX-lea aduce un salt cantitativ și calitativ în evoluția cărții. Dezvoltarea economică, în general, și avântul industriei, în special, se reflectă în modernizarea tehnologică a tipografiilor. Dotarea cu mașini tipografice productive și cu mașini de cules, dezvoltarea atelierelor de litografie și zincografie determină o creștere a tirajelor, dar și a calității materialelor imprimate. Pe de altă parte, rentabilitatea crescută a domeniului, în condițiile

unei cereri tot mai mari și mai variate, conduce la creșterea exponențială a numărului tipografiilor, editurilor, librăriilor și, desigur, al titlurilor. Spre exemplu, în anul 1912 funcționau 241 de tipografii în 52 de localități realizând un număr total de 3.500 de titluri; producția editorială a unui singur an ajunsese să depășească cu mult întreaga producție de carte veche românească (1508-1830), cifrată la circa 2.200 titluri<sup>24</sup>.

Cel mai mult se tipărește literatură românească și universală în colecții accesibile, dedicate publicului larg (*Biblioteca pentru toți*, *Colecția romanelor celebre*), de asemenea, colecții de cărți de cultură generală (*Biblioteca de popularizare*, *Căminul*, *Biblioteca istorică*), dar și carte științifică (mai ales prin activitatea editorială a Academiei Române). Sunt și edituri ce promovează colecții cu un aspect luxos, chiar bibliofil, cu ilustrații deosebite și legături îngrijite. Se detașează cărțile din *Biblioteca scriitorilor români* și alte titluri ale Editurii Minerva, ce beneficiază de colaborarea artiștilor plastici F. Șirato și Vitold Rola Piekarski, care impun un stil național în prezentarea grafică a cărții românești.

Transilvania, Basarabia și Bucovina întâmpină dificultăți în tipărirea de carte românească până la Marea Unire din 1918. Activitatea firavă și cenzurată a tipografiilor din Brașov, Sibiu, Gherla, respectiv Chișinău sau Cernăuți este compensată de activitatea colportorilor de cărți, ce transportă mii de volume peste granițele politice puse între români. Este remarcabilă, în acest sens, activitatea ciobanului Badea Cârțan (1849-1911) din zona Făgărașului, dar și a cărturarului Emilian Micu din Banat.

După Primul Război Mondial, dezvoltarea este și mai accelerată, multe ateliere și instituții comerciale devenind adevărate întreprinderi poligrafice cu zeci de lucrători specializați, multiple mașini plane și rotative, secții de legătorie, echipe de gravori și ilustratori. La mijlocul perioadei interbelice, în toată țara funcționează peste 500 de tipografii.

Editurile existente își consolidează colecțiile și își diversifică activitatea: de exemplu, *Editura Casa Școalelor*, pe lângă seriile didactice, lansează colecții de filosofie, istorie, traduceri din clasici greci și latini. Apar tot mai multe edituri noi, adesea conduse de personalități ale științei, dintre care se afirmă *Cartea Românească* (1919), *Cultura Națională* (1921, V. Pârvan, Al. Rosetti), *Scrisul Românesc* (1922, N. Cartoian, V. Molin), *Editura Fundațiilor Regale pentru Literatură și Artă* (1933, Al. Rosetti, D. Gusti). Perioada dintre războaie cunoaște zeci de serii și colecții ce valorifică tot mai bogata producție de beletristică, dar și de literatură științifică românească. Autorii ardeleni se integrează firesc și au o pondere importantă în cultura României Mari, la fel, și cei din Bucovina și Basarabia se afirmă prin tipografiile și editurile din Cernăuți, Chișinău sau Suceava. Apar lucrări de referință (dicționare,

enciclopedii, tratate), reviste de specialitate și chiar instrumente de informare bibliografică (cataloge, buletine ale cărții la *Cartea Românească*).

### **CARTE, EDITURI, TIPOGRAFII DE STAT ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ**

Anul 1948 marchează sfârșitul pieței private, concurențiale de carte din România și intrarea, pentru mai bine de patru decenii, în epoca sistemului centralizat al tipografiilor, editurilor și librăriilor. Producția editorială este dirijată și cenzurată de stat, iar cartea devine, adesea, un instrument de propagandă. Editurile care activează în anii 1950 (*Editura Partidului Comunist Român, Editura ARLUS – Cartea Rusă, Editura de Stat, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, Editura de Stat pentru Literatura Științifică și Didactică, Editura Tineretului* etc.) publică preponderent carte proletcultistă și traduceri, în toate domeniile, din autori ruși. Această cvasiintoxicare este compensată încet-încet de activitatea editurilor de specialitate: *Editura Agro-Silvică de Stat, Editura Muzicală, Editura Științifică, Editura Enciclopedică Română, Editura Meridiane, Editura pentru Literatură Universală*, care se vor remarca prin planuri editoriale multianuale coerente, selecții de valoare, atenție în redactare, chiar dacă aspectul grafic este modest.

Tipografiile sunt concentrate în mari întreprinderi sau combinate poligrafice în București (*Casa Științei, 13 Decembrie 1918, Arta Grafică, Informația*) și în orașele importante. Sunt dotate cu mașini de mare productivitate, pentru tiraje mari, căci aici se tipăresc și ziarele și revistele.

Perioada 1965-1971 este una de oarecare relaxare a cenzurii ce permite publicarea unor autori anterior interziși (L. Blaga, V. Voiculescu, I. Barbu, A. Maniu etc.), iar în 1969 are loc o reformă editorială ce duce la reorganizarea și redenumirea unor edituri și la apariția altora noi: *Minerva, Eminescu, Albatros* (cu colecțiile *Lyceum, Texte comentate – Lyceum*), *Ion Creangă* (îndrăgitele colecții *Biblioteca școlarului și Biblioteca pentru toți copiii*), *Univers, Ceres, Cartea Românească, Kriterion*. Se înființează edituri prolifiche și în marile orașe ale țării: *Junimea – Iași, Dacia – Cluj, Scrisul Românesc – Craiova, Facla – Timișoara*. Numărul total al editurilor din țară este de circa 25, iar producția lor se difuzează printr-o rețea extinsă de librării, prin intermediul uzinelor și prin poștă.

După 1971 cenzura revine în forță și restricțiile se agravează în anii '80, astfel încât numărul de titluri, tirajele, dar și varietatea subiectelor se diminuează. De asemenea, calitatea materială a cărții are de suferit din cauza aprovizionării defectuoase și a impunerii de hârtie proastă. Totuși,

prin strădania unor editori și redactori pricepuți, se strecoară spre public multe lucrări de autor valoroase, precum și lucrări de referință. Prezentarea grafică mai slabă este compensată de înalta ținută editorială și de calitatea tehnoredactării. Cărțile acestei perioade, fie de literatură română sau străină, fie științifice, sunt cerute intens de un public larg, pentru care reprezintă singura sursă de informații și de divertisment, în condițiile în care alte mijloace media lipsesc sau au o atractivitate neglijabilă<sup>25</sup>.

Cenzura comunistă amplificată de propaganda sovietică modelează și activitatea editorială din Basarabia (devenită Republica Sovietică Socialistă Moldovenească). Autorii români clasici și contemporani se tipăresc inițial la Moscova, cu litere rusești, în cadrul *Editurii de Stat a R.S.S. Moldovenești*, iar în anii '70 apar edituri și tipografii la Chișinău, Tiraspol, Tighina. Scriitorii de limbă română luptă să fie publicați, pentru a contribui la menținerea limbii și spiritului românesc în cultură.

## CARTEA ROMÂNEASCĂ CONTEMPORANĂ

Schimbarea de regim politic din 1989 și înscrierea pe drumul spre democrație și spre economia de piață au adus schimbări radicale în peisajul editorial românesc. Recent dobândita libertate de exprimare a fost valorificată în moduri cele mai diverse, ajungându-se la o evidentă „exuberanță” editorială. Editurile ce aparțineau statului au început să se privatizeze, să se reorganizeze și să-și adapteze programele editoriale la noua piață cu oarecare lentoare. În schimb, au apărut o puzderie de edituri mici, slab organizate și dotate, care încercau să „dea lovitura” cu câte un titlu pompos, senzațional sau cu câte o serie erotică de calitate îndoielnică, dar atrăgătoare prin copertile lucioase și efectul de nou, de „fruct oprit”. Prezentarea grafică era ieftină, iar tehnoredactarea computerizată, încă insuficient stăpânită, favoriza proliferarea greșelilor de tipar. Corector, cel mai adesea, nu exista. Cartea iese din librării în stradă, pe tarabe și la chioșcuri. Până în anii 2000, sita economiei de piață cerne sute de astfel de edituri, iar cititorii devin tot mai atenți la calitatea tot mai puținelor cărți pe care le cumpără. Cerințele lor sunt diversificate și din ce în ce mai precise. Editurile respectabile răspund printr-un număr cât mai bogat de titluri, dar tirajele scad, căci prețurile devin prohibitive pentru populația tot mai sărăcită de tranziția interminabilă. În acest deceniu dificil își mențin ținuta, chiar dacă își mai schimbă profilul, editurile tradiționale finanțate sau subvenționate de stat: *Eminescu*, *Meridiane*, *Minerva*, *Editura*



*Academiei, Editura Muzicală, Albatros, Editura Științifică*. Editurile private serioase, înființate după 1989, cresc prin calitatea producțiilor, bunul gust în alegerea titlurilor, diversitate și abordarea unor tematici specializate, uneori de nișă, riscante, ca succes financiar, tocmai prin noutatea lor pentru public. Au ocupat poziții sigure în piața de carte: *Editura Humanitas* (colecții de filosofie, politologie, literatură, eseuri, memorii, serii de autor), *Polirom* (literatură universală, istorie, idei contemporane), *All* (științe juridice, economice, management, științe exacte), *Gramar și Teora* (limbi și literaturi străine, dicționare), *Institutul European* (istorie, diplomatie, religie, mitologie, probleme europene), *Univers Enciclopedic* (lucrări de referință: enciclopedii, lexicoane, dicționare, tratate), *Nemira* (literatură SF, enigme ale istoriei, literatură modernă și contemporană), *Corint* (istoria culturii și civilizației, carte didactică) etc.

Difuzarea cărții rămâne cu un pas în urma afluxului de titluri, librăriile dezvoltându-se mai greu. Totuși, cele care reușesc să se impună devin adevărate centre de efervescentă culturală, organizatoare de evenimente (lansări, târguri, serate literare), își adaugă cafenele sau ceainării literare. Pentru a-și asigura distribuția, unele edituri își deschid propriile rețele de librării (de exemplu *Humanitas* sau *Litera*), dar cele mai multe sunt nevoite să accepte condițiile monopoliste ale puținelor rețele puternice de distribuție, care ajung să controleze prețurile și câștigurile din piața de carte. Organizate în asociații profesionale, editurile caută să-și apere interesele prin asumarea de politici comune și organizarea de târguri de carte.

Sfârșitul anilor 2000 aduce și la noi fenomenul aproape de masă al colecțiilor de carte distribuite la chioșcuri de trusturile de presă odată cu cotidienele sau revistele săptămânale. Sunt, în general, cărți de calitate din literatura contemporană sau clasică, cărți de *loisir* și popularizare, în condiții grafice bune și la prețuri rezonabile pentru că se stimulează colecționarea seriei, se lucrează cu tiraje mari și difuzarea este asigurată de chioșcurile de presă, odată cu ziarul.

Criza economică generală ce debutează în anii 2009-2010 aduce o restrângere a vânzărilor și menține România pe un nedorit loc codaș în Europa la „consumul” de carte, cu circa 60 milioane de euro obținute dintr-o piață de 45.000-50.000 de titluri active (reeditate periodic) și aproximativ 15.000 de titluri noi/an (majoritatea celor din urmă având tiraje foarte mici). O parte tot mai importantă a comerțului de carte se mută în mediul virtual, ultimii ani aducând o mare dezvoltare a librăriilor și rețelelor on-line și tipăririi de exemplare la cerere (cum tehnologiile digitale de imprimare s-au ieftinit, editura online multiplică pe loc comenzile cumulate în câteva zile, pe care le

trimite prin poștă, evitând astfel costurile generate de procesul de stocare). Cartea tipărită, fie ea distribuită prin librării, fie comandată pe internet, are un concurent tot mai serios în cartea electronică (audiobook, formate .pdf, .doc, .txt, .epub, .fb2, .html, .pdb., azw, disponibilă pe suport CD-ROM, flash sau pe un site). Accesibilitatea acesteia este tot mai mare datorită dispozitivelor digitale portabile (notebook, tabletă, telefon inteligent, ebook reader) ce pot stoca ușor adevărate biblioteci cuprinzând mii de titluri. Indiferent de formatul ei, atâta timp cât este cerută și citită, cartea își va îndeplini rolul educativ și de memorie culturală a omenirii și va constitui în continuare obiectul de lucru și de studiu al bibliotecarilor și al științelor informării.

## Note

1. Considerând *bibliologia* în accepțiunea etimologică a termenului: *byblon* (*carte*) și *logos* (*vorbire*), așadar disciplina ce tratează despre carte. Termenul a fost pus în circulație de francezul Gabriel Peignot la începutul secolului al XIX-lea.
2. Parafrazăm titlul cărții *Dalla selce al silicio*, apărută în Italia în 1984 și tradusă la noi în 1989, culegere de studii despre istoria mijloacelor de comunicare în masă: *De la silex la siliciu - istoria mijloacelor de comunicare în masă*. București: Editura Tehnică, 1989.
3. ANDRONESCU, Șerban. *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*. București: Editura Științifică, 1966, p. 46.
4. ANDRONESCU, Șerban. *Op.cit.*, p.54 și DUȚĂ, Victor. *Călătorie în lumea scrierii și tiparului*. București: Editura Sport-Turism, 1988, p.16.
5. BRĂTESCU, Gheorghe. *De la desenele rupestre la sateliții de comunicații. Povestiri din lumea cărții*. București: Editura Albatros, 1987, p. 54.
6. Cultură neolitică (6200-5500 î.Hr.) numită după satul din Bulgaria unde au fost găsite urmele unei așezări reprezentative.
7. BRĂTESCU, Gheorghe. *Op.cit.*, p. 137.
8. TOMESCU, Mircea. *Istoria cărții românești. De la începuturi până la 1918*. București: Editura Științifică, 1968, p.12.
9. ANDRONESCU, Șerban. *Op.cit.*, p.313.
10. Diversele ipoteze privind momentul adoptării alfabetului chirilic și a slavonei de către cultura română se încadrează între anul creștinării bulgarilor sub țarul Boris (865) și perioada constituirii formațiunilor statale românești, dar majoritatea specialiștilor optează pentru secolul al X-lea.
11. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 17 și DUȚĂ, Victor. *op.cit.*, p. 98.
12. Indică astfel în colofonul cărții: „Această Sfântă Evanghelie a scris-o popa Nicodim în Țara Ungurească în al 6-lea an al prigonirii lui, iar socotit de la începutul lumii 6913 (1404-1405)”.
13. DUȚĂ, Victor. *Op.cit.*, p. 99.

14. Numai pentru secolul al XVI-lea, cel al întemeierii tiparului, prezentăm și reușitele tipografice germane și maghiare din Transilvania, ce exercită o certă influență și asupra tiparului românesc.
15. ZSOLT, Simon. Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525). În: *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca*, tom XLVI, 2007, p. 89-106.
16. GHEȚIE, Ion; MAREȘ, Al. *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. București: Editura Minerva, 1994, p.345.
17. Reprezentant tipic al perioadei de prefaceri religioase în care a trăit, va trece rând pe rând de la catolicism la luteranism, apoi la calvinsim și, în cele din urmă, la anti-trinitarianism. A se vedea: CZINTOS, Emese G. *History of Reading and Publishing Policies in 16th Century Transylvania*. În: *Philobiblon*, vol. XVI, nr. 1/2011, p. 26-53.
18. CZINTOS, Emese G. *Op.cit.*, p. 35-38.
19. DUȚĂ, Victor. *Op.cit.*, p.103.
20. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 68.
21. Mineiele sunt cărți liturgice cu slujbele la sărbătorile fixe de peste an – câte un minei pentru fiecare din cele 12 luni.
22. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 121-122.
23. Primele periodice de limbă română apăruseră la Cernăuți (*Crestomaticul românesc* al lui Teodor Racoc, 1820), la Buda (*Biblioteca românească* publicată de Zaharia Carcalechi în 1821), *Fama Lipscăi pentru Dacia* (Leipzig, 1827).
24. BULUȚĂ, Gheorghe. *Scurtă istorie a editurii românești*. București: Editura Enciclopedică, 1996, p. 56.
25. POPA, Silvia. *Istoria scrisului, cărții, presei, bibliotecilor*. Brașov, s.n., 1997, p. 198.
26. TOMESCU, Mircea. *Op.cit.*, p. 154.
27. BULUȚĂ, Gheorghe. *Op.cit.*, p. 93.

### **Bibliografie de referință**

1. ANDRONESCU, Șerban. *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*. București: Editura Științifică, 1966, p. 46.
2. BRĂTESCU, Gheorghe. *De la desenele rupestre la sateliții de comunicații. Povestiri din lumea cărții*. București: Editura Albatros, 1987, p. 54.
3. TOMESCU, Mircea. *Istoria cărții românești. De la începuturi până la 1918*. București: Editura Științifică, 1968, p.12.
4. GHEȚIE, Ion, MAREȘ, Al. *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. București: Editura Minerva, 1994, p.345.
5. BULUȚĂ, Gheorghe. *Scurtă istorie a editurii românești*. București: Editura Enciclopedică, 1996, p. 56.

## TEHNOLOGIILE CĂRȚII

Faza premergătoare apariției tiparului  
Tipărirea cu placă de lemn sau tabelară  
Premise privind descoperirea caracterelor mobile  
Ipoteze asupra invenției tiparului  
Johannes Gensfleisch, zis Gutenberg  
Activitatea tipografică  
Incunabulele și semnificația lor  
Contemporanii lui Gutenberg  
Caracteristicile tipăriturilor din această perioadă  
Principalele centre tipografice din Germania în perioada de început a tiparului  
Începuturile activității tipografice în Italia  
Începuturile activității tipografice în Franța  
Începuturile activității tipografice în Spania  
Începuturile activității tipografice în Anglia  
Începuturile activității tipografice în Belgia  
Începuturile activității tipografice în Olanda  
Arta tipografică în perioada începuturilor și reprezentanții acesteia  
Apariția tiparului glagolitic și centrele lui de dezvoltare în secolele al XV-lea și al XVI-lea  
Primele centre ale tiparului chirilic în Europa

Tiparul a fost una dintre cauzele importantelor schimbări sociale, politice și psihologice cu care s-a confruntat omenirea de-a lungul secolelor, având o influență covârșitoare asupra fiecărui aspect al culturii universale. Marii istorici sugerează că tiparul a fost factorul-cheie care a condus la producerea schimbărilor majore în știință, religie, politică și în modul nostru de gândire, fiind primul mijloc de comunicare în masă. În capitolul de față vom aborda, din punct de vedere cronologic, istoria acestui meșteșug.

## FAZA PREMERGĂTOARE APARIȚIEI TIPARULUI

Apariția tiparului a fost una dintre principalele cauze care au determinat schimbări sociale și politice importante la nivelul societății, aducând o contribuție deosebit de importantă la dezvoltarea culturii la nivel universal. Marii istorici ai culturii apreciază că invenția tiparului a condus la producerea unor schimbări majore în toate domeniile, fiind primul mijloc de comunicare în masă, care a contribuit la răspândirea liberă a ideilor într-un mod necunoscut până atunci.

Până la inventarea tiparului cu litere mobile de către Gutenberg, oamenii comunicau prin diverse mijloace care le permiteau să-și exprime gândurile. În primele faze foloseau semnele mnemotehnice, ca mijloace rapide de informare, după care au trecut la *nodurile pe sfoară* (*quippu*), un mijloc de însemnare a unor lucruri care trebuia memorate mai mult timp (Fig. 1). Incașii sunt cei care foloseau aceste sfori pe care făceau noduri pentru a însemna anumite date legate de activitățile lor curente, acestea fiind cunoscute și sub denumirea de *sfori vorbitoare*. Un alt mijloc de comunicare era *brâul vampum*, purtat de pieile roșii din America de Nord, care atârnavă de el mai multe sfori pe care prindeau scoici colorate. În funcție de culoarea acestora, semnificațiile erau diverse: negru: dușmănie; alb: pace; roșu: război; galben: bogăție. Mătăniile sau răbojurile transmiteau și ele informații sub diverse forme, toate acestea exprimând, într-o primă formă materială, cuvântul.



Fig.1 Quippu

[http://www.cafepress.com/+inca\\_quipu\\_counting\\_device\\_artwork\\_large\\_poster.658276949](http://www.cafepress.com/+inca_quipu_counting_device_artwork_large_poster.658276949)

Ulterior, oamenii au descoperit scrierea și au parcurs toate etapele dezvoltării acesteia: pictografică, ideografică (redă prin simbol o idee, un obiect sau un gând), analitică sau fonetică.

Există dovezi că au existat încercări de a reproduce semnele scrierii cu ajutorul unei forme fixe cu mult înaintea lui Gutenberg. Astfel, în Sumer și Elam tăblițele de lut erau imprimate cu ajutorul unor ștampile și peceti. În ruinele de la Babilon au fost găsite sigilii cilindrice

care erau imprimate prin rulare în lutul moale al cărămizilor, iar în siturile arheologice din Egipt au fost descoperite sigilii gravate în formă de scarabeu, purtând în partea inferioară câteva hieroglife.

## TIPĂRIREA CU PLACĂ DE LEMN SAU TABELARĂ

Tipărirea tabelară (cu placă de lemn sau în bloc) a fost folosită pentru reproducerea imaginilor și uneori chiar a textelor. Procedeele constă în săparea în negativ într-o placă de lemn a imaginii sau a textului, se adăuga cerneala, după care se aplica o hârtie umezită care se presa cu o bucată de pâslă. Cărțile tipărite prin acest procedeu conțin preponderent ilustrații, gravura în lemn fiind potrivită mai ales pentru redarea imaginii decât a textului. Tehnica de tipărire tabelară a fost denumită și *chiroxilografie* (gr. *kheir* – mână, *xilon* – lemn, *graphein* – a scrie), pentru a se deosebi de procedeul xilografic, utilizat la cartea tipărită, unde imprimarea imaginii se făcea cu ajutorul unei prese. Acest sistem de tipărire a apărut inițial în China (se păstrează gravuri chinezești datate în secolul al VIII-lea). În Europa, procedeul este menționat abia la sfârșitul secolului al XIV-lea, fiind reproduse în acest fel cărțile de joc și imaginile religioase. Cele mai vechi reproduceri europene păstrate până în prezent sunt: *Madona din Bruxelles* (1418) și *Sfântul Cristofor* (1423). Creșterea numărului unor astfel de cărți se întâmplă după 1430, când Laurens Coster își va desfășura activitatea la Haarlem (Olanda) și în Germania, unde se tipăresc: *Biblia pauperum* (Biblia săracilor, care conține 50 de ilustrații, dar și text – Fig. 2), un *Donat* (gramatică latină numită astfel după autorul ei, Aelius Donatus, gramatician din veacul al IV-lea) și una dintre cele mai căutate lucrări ale vremii, *Speculum humanae salvationis* (Oglinda salvării umane – Fig. 3), o culegere de precepte morale, unii bibliologi socotind-o chiar prima carte tipărită de Gutenberg.



Fig. 2 Biblia pauperum

[http://imaginemdei.blogspot.ro/2012\\_03\\_01\\_archive.html](http://imaginemdei.blogspot.ro/2012_03_01_archive.html)



Fig. 3 Speculum humanae salvationis  
<http://www.edilan.es/hojas/0000e.htm>

## PREMISE PRIVIND DESCOPERIREA CARACTERELOR MOBILE

Odată cu utilizarea unui nou procedeu de tipărire, *xilografia*, istoria tiparului marchează un progres sigur, dar care necesita o muncă mult mai de durată și mai delicată deoarece textele trebuia să fie gravate pagină cu pagină, iar caracterele unul câte unul. Clișeele se deteriorau repede, tirajul era încă unul destul de limitat, fapt care a condus la găsirea unei noi soluții constând în inventarea literelor mobile, ce puteau fi asamblate mult mai facil.

Prima dovadă a utilizării unor astfel de caractere mobile este considerată a fi o inscripție în formă de spirală descoperită în Creta, numită *Discul lui Phaistos*, datată în jurul anului 1600 î.Hr. (Fig. 4). Se presupune că semnele pictografice ale scrierii au fost imprimate în lutul discului cu ajutorul unor ștampile, pentru fiecare semn fiind confecționată o ștampilă aparte, de fapt un fel de litere în negativ nu turnate, ci sculptate.

În perioada 1040-1048, în răsăritul Asiei, fierarul chinez Pi Șeng a confecționat din lut semnele scrierii chineze, după care a compus textul lipind semnele pe o placă de metal, cu ajutorul unei rășini. Coreenii au încercat



Fig. 4 Discul lui Phaistos

<http://agonia.ro/index.php/essay/153394/index.html>

același procedeu, pe la 1392, dar cu caractere metalice. Însă semnele mobile chinezești și coreene nu fuseseră simplificate; în consecință, erau greu de confecționat, ceea ce făcea dificilă operațiunea de tipărire. S-a reușit doar îmbunătățirea procedurii tehnice, dar pentru ca totul să decurgă mult mai ușor trebuia ca și scrierea să fie adaptată noilor condiții.

Din zona europeană s-a păstrat o tăbliță de lut imprimată, datată 1119, descoperită la mănăstirea din Ratisbona (Regensburg) în Bavaria, care purta urmele unor ștampile litere.

## IPOTEZE ASUPRA INVENȚIEI TIPARULUI

Invenția tiparului a fost destul de controversată, aceasta fiind atribuită inițial unui locuitor din Haarlem, Laurens Janszoon, supranumit Coster (paracliserul). Legenda spune că el ar fi descoperit literele mobile din întâmplare, dorind să-i învețe alfabetul pe nepoții săi, cărora le confecționa din cuburi de lemn litere în relief. În jurul anului 1440, Coster a tipărit o carte de opt pagini, conținând alfabetul și câteva rugăciuni, cunoscută sub numele de *Horarium*. Însă, la acest text, Coster a folosit litere din lemn, pe care le-a sculpat una câte una, compunând ulterior textul.



Un alt pretins inventator al tiparului este Prokop Waldvogel, bijutier, originar din Praga, dar care se stabilise la Avignon, în Franța. În unele documente păstrate, și anume un contract din anul 1444, în care se menționează 48 de forme de litere, și un alt document din 1446, unde sunt menționate diverse materiale de metal pentru reproducerea textelor în limbile ebraică și latină, se amintește că s-ar fi îndeletnicit cu imprimeria pe pânză și cu „arta scrierii artificiale”. Cu toate acestea, nu s-a păstrat nicio tipăritură din acest atelier, care ar fi însemnat o dovadă de necontestat în această privință.

Și alți meșteri tipografi și-au atribuit invenția tiparului. Astfel, Johann Schöffer, un colaborator al lui Gutenberg, pretindea că bunicul și tatăl său ar fi inventat tiparul cu litere mobile. Johann Scott din Strasbourg, nepotul altui vestit meșter tipograf, Johannes Mentelin, pretinde și el, într-o cronică rimată, că bunicul său ar fi inventat tipografia, iar italienii, la rândul lor, cred că Pamfilo Castaldi, medic și poet, ar fi înființat la Milano prima tipografie din Europa.

## JOHANNES GENSFLEISCH, ZIS GUTENBERG

Adevăratul inventator al artei tipografice rămâne incontestabil Johannes Gensfleisch, zis Gutenberg (Fig. 5). Acesta s-a născut în jurul anului 1400 și s-a stins din viață la 3 februarie 1468 la Mainz, Germania. Numele de Gutenberg este al casei familiale „zum Gutenberg”, familia Gensfleisch făcând parte din nobilii orașului ale căror case purtau nume, precum străzile sau cartierele. În orașul natal s-a specializat în fierărie. A fost exilat din Mainz în timpul unei dispute dintre breslele meșteșugarilor și nobilii din oraș, mutându-se la Strasbourg, unde va practica meseria de bijutier. O mențiune despre Gutenberg apare pentru prima oară într-un document din 28 martie 1430, când numele său este menționat în legătură cu permisiunea de a se întoarce în orașul natal, în

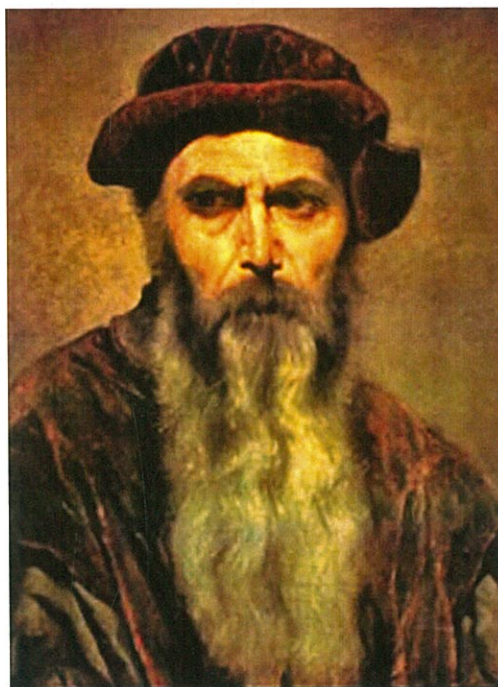


Fig. 5 Johannes Gutenberg

<http://www.doxologists.org/johannes-gutenberg-2/>

care, totuși, nu revine. Documente oficiale existente în arhiva din Strasbourg consemnează prezența lui Gutenberg în oraș ca reclamant pentru neplata unor drepturi ce i se cuveneau, ca pârât pentru încălcarea promisiunilor de căsătorie făcute unei fete de negustor, dar și pentru insulte la adresa unui pantofar<sup>1</sup>.

În cadrul unui astfel de proces, intentat de Jorg Dritzehn pe motiv că Gutenberg nu onorase promisiunile făcute lui și fratelui său privind participarea la o afacere pe care o aveau împreună, aflăm primele informații despre această invenție numită „meșteșugul secret”. Despre acesta, martorii la proces spuneau că se afla în 1436 într-o fază avansată, iar unul dintre meșteri declara că a primit 100 de guldeni „pentru ceea ce aparține tipăritului”.

Un alt proces, și anume cel din 1439, aduce noi informații în ceea ce privește noul meșteșug. Gutenberg inițiasse în 1438, împreună cu alți trei meșteri din Strasbourg, Andreas Dritzehn, Andreas Heilmann și Hans Riffé, o lucrare misterioasă pentru producerea unor „oglinzi” (*Spiegel* – era de fapt un *speculum*, o culegere de precepte morale, atât de căutată în Evul Mediu, încât scriptoriile erau în imposibilitatea de a satisface toate cererile), care să fie vândute cu ocazia pelerinajului de la Aachen. În anul 1450 încheie o afacere cu Johann Fust, care îl va finanța cu 1.600 de guldeni, dar relațiile dintre ei deteriorându-se, se va ajunge la un alt proces (1455), în urma căruia Gutenberg era obligat să plătească cheltuielile ce i se impuseseră. La doi ani de la proces (1457), din materialul tipografic atribuit prin sentință, Fust va tipări împreună cu Schöffer *Psaltirea de la Mainz*, considerată de unii istorici ai domeniului ca aparținând tot lui Gutenberg, cu toate că poartă signatura atelierului lui Fust și Schöffer.

### Activitatea tipografică

Primele tipărituri ale lui Gutenberg sunt considerate a fi un fragment din *Judecata de Apol*<sup>2</sup> (1445), care este de fapt o foaie de hârtie confecționată din resturi textile, tăiată strâmb, tipărită pe ambele fețe și care a fost descoperită în coperta unei alte tipărituri. Literele cu care este imprimată foaia au o grosime neuniformă, sunt neclare, ceea ce a condus la concluzia că reprezintă prima tipăritură a lui Gutenberg. Alte tipărituri din perioada de început a acestei arte care îi sunt atribuite lui Gutenberg sunt: un *Donat* (1450; se cunosc 24 de ediții diferite, identificabile după numărul rândurilor), foile volante *Calendarul astronomic pentru anul 1448* (1457 sau 1458), *Calendarul turcesc*<sup>3</sup> (1455?) și două *scrisori de indulgență*<sup>4</sup> (1454-1455).

Cea mai importantă tipăritură a lui Gutenberg este considerată *Biblia cu 42 de rânduri* (1455), cunoscută ca *B42* sau *Mazarina* (Fig. 6). Aceasta nu este datată și nici semnată, realizarea ei durând din 1452 până în 1455, într-un format in-folio, în două volume, 741 pagini împreună, tipărită cu missale sau gotico-



Fig. 6 Biblia cu 42 de rânduri  
<http://www.swinburne.infoxchange.net.au/>

### Procedura de tipărire

Gutenberg a pus la punct un tipar cu matrițe care, prin procedeul presării, imprima în metal caracterele într-un număr destul de mare. Pentru aceasta a realizat un aliaj și a confecționat o presă asemănătoare celor utilizate la fabricarea vinului, precum și o cerneală obținută pe bază de ulei. Inițial, erau săpate matrițele pentru obținerea literelor în vârful unui mic bloc de metal tare, fiecare literă fiind inversată, pregătindu-se astfel *poansonul* (un instrument de oțel care are formă de vergea, cu un vârf ascuțit, folosit pentru gravare).

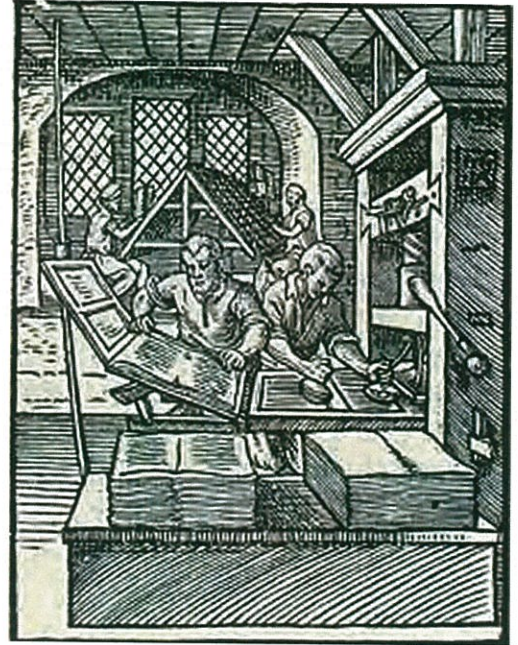


Fig. 7 Atelier tipografic  
[http://en.wikipedia.org/wiki/Printing\\_press](http://en.wikipedia.org/wiki/Printing_press)

missale. A avut un tiraj de aproape 200 de exemplare, 35 pe pergament și 165 pe hârtie. Lucrarea seamănă perfect cu un manuscris, literele fiind reproduse după scrisul de mână.

Tipăriiturile ulterioare lui *B42* au fost *Biblia cu 36 de rânduri – B36* (1458-1460), realizată cu caractere donat-calendar și care se pare că a fost editată în Bamberg. Au urmat *Missale speciale Constantiense*<sup>5</sup> și un *Catholicon* (1460)<sup>6</sup>.

După ce matrița literei era gata, se bătea într-un mic bloc de metal moale de aramă, obținându-se o formă de literă adânc gravată, în care se turnau literele dorite. Aliajul utilizat de Gutenberg era plumbul încălzit la 300° împreună cu antimoniu și cositor. Literele turnate erau așezate în casete speciale, de unde erau culese și așezate în rânduri legate strâns între ele cu o sfoară, totul fiind așezat sub o presă, iar hârtia umedă era plasată sub presă, peste zațul uns cu cerneală<sup>7</sup>. (Fig. 7) Aceasta se obținea din gogoși de ristic<sup>8</sup> și negru de fum. Hârtia era umezită cu apă și prinsă într-o ramă fixată de presă, deasupra zațului.

## INCUNABULELE ȘI SEMNIFICAȚIA LOR

Incunabulele constituie cele mai valoroase tipărituri care ilustrează tehnica tiparului la începutul ei, termenul (lat. *incunabula, -orum*: scutece, leagăn, dar și copilărie, început, origine) denumind inițial perioada de început a tiparului și nu cărțile în sine. A fost folosit pentru prima oară de bibliograful Bernhard von Mallenckroth în 1693, cu ocazia bicentenarului invenției lui Gutenberg, când s-a vorbit despre „*prima typographia incunabula*” – în traducere „primele incunabule”.

Perioada incunabulară este considerată a fi cea cuprinsă între 1455 și 1500. Caracteristicile principale ale incunabulelor sunt:

- reproduc prescurtările și ornamentele manuscriselor;
- literele sunt imperfect redată și nu au aceeași grosime;
- foaia de titlu lipsește;
- lipsesc semnele de punctuație;
- titlurile sunt lungi și prezintă greșeli frecvente;
- pe litera „i”, în locul punctului, se află trasată o linie oblică;
- prezintă rareori numele autorului, al atelierului în care s-au imprimat, locul și data imprimării, numărul de exemplare și alte caracteristici specifice lucrării;

- nu erau nici numerotate, nici paginate: de aceea, trebuiau inventate repere care să vină în sprijinul legătorilor (*registrul* – o listă a primelor cuvinte ale fiecărui caiet sau ale filelor primei jumătăți a fiecărui caiet; *signatura* – o literă a alfabetului, tipărită pe colțul inferior din dreapta, pe dosul filelor din prima jumătate a caietelor, urmată de o cifră care indica succesiunea filelor; *reclama* reprezenta tipărirea primului cuvânt din fiecare caiet la sfârșitul caietului precedent);

- la sfârșitul volumului era plasată o formulă care indica în câteva rânduri autorul și titlul lucrării, locul și data ediției, numele tipografului: *colophon*-ul (gr. *kolophon*: a termina);

- limbile în care erau redactate incunabulele sunt, de regulă, cele clasice, latina și greaca, la care se adaugă germana și italiana, folosite în literatura laică ce a apărut sub impactul Renașterii. Dintre marii meșteri ai tiparului îi amintim pe: Aldus Manutius (vestitul tipograf care a inventat literele aldine, formatul mic pentru cărți și colecțiile), Bonetus Locatellus (dintre incunabulele tipărite de acesta amintim *Biblia cum postillis* – 1489; *Summa theologica* – 1493), iar în Germania s-a distins Köberger prin vestitele sale cronică care au reținut atenția și datorită tehnicii ornamentale deosebite.

O trăsătură definitorie a incunabulelor este faptul că localitățile unde s-au tipărit erau menționate cu denumiri diferite de cele actuale: Lyon era denumit pe incunabul Lugduni, Köln–Coloniae, Viena–Vindobonae, Bordeaux–Burdihala, Zürich–Tiguri, Milano–Mediolani, Oslo–Ansloa, Lublijana–Labacum, Strasbourg–Argentinae, Augsburg–Augusta etc.

Trebuie spus că în țara noastră nu s-au tipărit incunabule, *Liturghierul* lui Macarie din 1508 depășind limita de timp impusă. Însă românii din Transilvania figurează ca maeștri în tipografia de incunabule din diferite centre ale Europei. Numele lui Toma din Transilvania apare pe o carte imprimată la Mantua, în 1473; numele lui Bernard din Dacia, pe un incunabul tipărit la Napoli; al lui Martin din Codlea (Țara Bârsei), pe un incunabul din Brünn; al lui Andrei Corbul de Corona (din Brașov), pe unul din Veneția.

Trebuie menționați și doi autori români de incunabule: Frater sau Presbiter Georgius, născut în satul Romos, lângă Sebeș, în anul 1422 și luat rob de turci de la vârsta de 16 ani, care tipărește în 1482, la Urach, un *Tratat despre credințele, obiceiurile, viața și viclenia turcilor* (*Tractacus de ritum, moribus, condicionibus et nequicia turcorum*), lucrare inspirată de perioada cât a fost rob. Un alt autor transilvănean este Pelbartus din Timișoara, care a tipărit la Nürnberg, în 1498, un ciclu de predici, *Sermones*.

Conținutul anumitor incunabule este foarte important pentru români. Astfel, multe ediții din opera *Dracole Wayada* cuprind știri istorice și anecdote despre Vlad Țepeș. Ediția din Nürnberg (1499), exemplar aflat la Biblioteca Națională a României, este singurul cunoscut, având o xilogravură ce îl înfățișează pe Vlad Țepeș ospătându-se. Incunabulul a fost achiziționat de Constantin Karadja dintr-un anticariat din Germania și a intrat în fondurile bibliotecii în anul 1962, odată cu achiziționarea unei bune părți din colecția marelui bibliofil și bibliolog român<sup>9</sup>.

De asemenea, sunt menționate și lucrări ale Papei Pius al II-lea care cuprind știri despre latinitatea limbii și a poporului român (Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea).

## CONTEMPORANII LUI GUTENBERG

Gutenberg l-a avut ca ucenic pe copistul și caligraful Peter Schöffer, care a tipărit împreună cu Fust în 1457, pe pergament, *Psaltirea de la Maienta* (Fig. 8), considerată chiar a fi prima tipăritură a lui Gutenberg. Această lucrare prezintă indicația originii în colofon, dar și prima greșeală de tipar tot în colofon. Ulterior, Schöffer va tipări *Psalterium*



Fig. 8 Psaltirea de la Maienta

<http://chiccmanchester.wordpress.com/2011/11/22>

*Benedictinum* (1459, prima ediție a psaltirii pentru benedictini), *Rationale divinorum officiorum* (1459, lucrarea lui Durandus Guillelmus), *Constitutiones* (1460, lucrarea Papei Clement al V-lea), *Biblia cu 48 rânduri* (1462, cunoscută și sub numele de *Biblia pulcra* datorită noului tip de font: Gotico-Antiqua; lucrarea conține prima marcă tipografică), un catalog de cărți (1470, una dintre primele foi publicitare de tipograf-editor în care sunt menționate 21 de lucrări: 16 ale sale, restul aparținând lui Ulrich Zell) și *Peregrinatio in Terram Sanctam* (1486; considerat primul reportaj tipărit, ilustrator fiind Erhard Reuwich). Schöffer este cel care concepe pagina de titlu cu indicațiile ei (*Herbarius*, 1484), introduce notele marginale, imprimă în culori titlurile și inițialele și este creatorul primei embleme tipografice (două scuturi agățate de o ramură; apare pentru prima dată la sfârșitul *Bibliei* din 1462).

Un alt tipograf al vremii este Johann Mentelin, giuvaergiu, scriitor public și notar care tipărește *Vulgata cu 49 de rânduri* sau *B49* (1460-1461), *Biblia* în limba germană<sup>10</sup> și *Parzival* (1477, poem epic german al lui Wolfram von Eschenbach). Primul tipograf care se adresează clientelei laice este Albrecht Pfister care va tipări lucrarea *Der Ackermann aus Böhmen* (*Dialogul plugarului cu moartea*), prima carte ilustrată tipărită cu litere mobile. Acesta va edita și o culegere de fabule rimate, *Edelstein* (1461), precum și traducerea în germană a poemului lui Iacobus din Teramo, *Belial* (1464). Konrad Sweznheim și Arnold



Fig. 9 Moralia in Job

<http://www.1186-583.org/La-tenue-des-freres-de-l-Hopital-a>

### Caracteristicile tipăriturilor din această perioadă

Pentru că nu cunoșteau o altă formă a cărții, primii tipografi au păstrat manuscrisul ca model, pentru ca, treptat, după o evoluție de aproape un secol, să se ajungă, în jurul anilor 1530-1550, la o formă apropiată de cea actuală. Foloseau *gotica textualis* în textele liturgice, *gotica notula* în tratatele mari, *bastarde* în textele populare și caracterele *romane*<sup>11</sup> în textele latine clasice și la tipărirea operelor umaniștilor.

Textul tipăriturilor era foarte dens, prezentat adesea pe două coloane, cu unele litere ornate, nu aveau titlu, la sfârșitul volumului era plasată o formulă care indica în câteva rânduri autorul, locul și data apariției, numele tipografului. În perioada începuturilor textul începea chiar de pe rectoul primei file, după care unii tipografi au fost nevoiți să tipărească pe prima pagină rămasă liberă titlul lucrării, pentru ca, mai târziu, spațiul rămas liber sub titlu să fie completat cu o ilustrație, cel mai adesea marca tipografului sau a editorului.

În ceea ce privește ornamentația, și aceasta este tributară manuscriselor. Literele ornate, miniaturile, ancadramentele sunt realizate manual de către ilustratori.

În privința conținutului, putem afirma că, în secolul al XV-lea, jumătate din texte sunt religioase: breviare, cărți de rugăciuni, hagiografii etc., iar cealaltă jumătate, literaturii antice reprezentată de Cicero, Aristotel, Vergiliu, Esop, Cato, Ovidiu, Seneca, textelor de inițiere în gramatică și lucrărilor juridice.

## PRINCIPALELE CENTRE TIPOGRAFICE DIN GERMANIA ÎN PERIOADA DE ÎNCEPUT A TIPARULUI

Printre principalele centre tipografice din Germania în perioada de început a tiparului menționăm Augsburg, cunoscut în epocă pentru realizarea cărților de joc și a gravurilor. Primul său tipograf a fost Günther Zainer, care se formase în atelierul lui Mentelin, la Strasbourg. Prima sa carte tipărită a fost *Meditationes* (1468), atribuită Sfântului Bonaventura. După această lucrare abordează cartea ilustrată, tipărind *Legenda aurea*, numită astfel din cauza conținutului neprețuit, editată în două



Fig. 10 Legenda aurea

<http://www.zeller.de/de/highlights/legenda-aurea-von-guenther-zainer-augsburg-1472/>

volum, lucrare ornamentată cu 131 de gravuri în lemn (Fig. 10). Împreună cu Josse Pflanzmann tipărește prima Biblie ilustrată la 1475, ambele lucrări fiind traduceri în germană. Zainer va utiliza în mod sistematic o gamă de inițiale gravate, reprezentând ornamente florale cu mărgăritare.

Anton Sorg, fost elev al lui Günther, va tipări cărți de călătorii și de istorie în limba populară: *Călătoriile lui Marco Polo* și *Breydenbach*;